eriti silmas pidada neid mitmelaadilisi kriise, mis tõi linnale ilmasõda, siis Saksa okupatsioon, hiljemini Eesti iseseisvussõda ja sellele järgnev aeg, samuti teiselt poolt muutunud elutingimusi külas, mis mainitud ajajärkudel pole soodustanud sealt välja rändamist, küll aga rohkem vastupidist nähtust — sinna rändamist linnast.

Rahva-arvu loomulik juurdekasv ja sisserändamine linna kasvamise tegureina. Ka läinud aastasaja teisel poolel pole loomulik juurdekasv Tartu rahvastiku suurenemisel kuigi silmapaistev. Tartu linnakoguduste aruannete järele oli neis 1860.—1881. a. loomulik juurdekasv ainult 485 hinge. Võiks oletada, et ta hilisemail aastakümneil suurenes, sõja ajal aga jälle tagurpidi läks. Otsustavaks teguriks jääb siin siis ikkagi sisserändamine.

Sisserändamise osa kohta Tartu rahva-arvu kasvamisel annavad kujuka pildi 1897. a. rahvalugemise andmed, mille järele linna elanikest (sõjaväelased välja jäetud) oli kohalikke 12 666 inimest — 31,5%, sisserännanuid 27 480 in. — 68,5%. Tartus oli seega kohalikkude protsent veel vähem kui Euroopa suurlinnades nende hoogsama kasvamise päevil, kus see Mayr'i kokkuvõtete järele kõikus 34,5 (Viin) ja 66,1 (Antverpen) vahel. Ka Tallinnast käib Tartu 80-dail ja 90-dail aastail oma külgetõmbamisjõuga üle: seal ulatus kohalsündinud elanikkude protsent 36,4 peale, kuna sisserännanuid oli 63,6%. — Sisserännanute algkodu suhtes jäid vahekorrad enam-vähem samasteks, nagu nad olid olnud eelnenud ajajärgul, kuigi teataval määral sisserändamine kaugemaist maakonnist ning kubermangudest rohkem suurenes. 1897. a. rahvalugemise kokkuvõtete järele olid sisserännanud pärit:

		%			%
Tartu maakonnast	15 895	57,8	Tallinnamaalt	979	3,6
Viljandi „	2 777	10,1	Kuramaalt	530	1,9
Võru „	2 002	7,4	Sise-Venemaalt	1 827	6,6
Pärnu „	553	2,0	Soomest	49	0,2
Saaremaalt	76	0,2	Leedust ja Poolast	1 106	4,0
Liivimaa Läti osast	819	3,0	Välisriikidest	473	1,7
Liivimaalt üldse	22 122	80,5			

Nii saab Tartu ka aastasaja lõpul märksa suurema osa oma sisserännanud elanikest Põhja-Liivimaalt, eriti kohalikust maakonnast. Tartu on ses suhtes hoopis väikelinnalisem kui teine suurem Eesti linn — Tallinna. Kuna viimases sisserännanute hulgas 38,9 protsenti oli väljastpoolt oma kubermangu, on see arv Tartus kõigest 19,5. Tartu külgetõmbavus ei ulatu seega nii kaugele kui Tallinna oma.

Missugused põhjused aga sundisid aastasaja viimaseil kümneil inimesi Eesti külast välja rändama? 70-dail aastail põdes küla veel tõelikult eelmise aastakümne agraarreformi tagajärgi. Ja et talupoegade liikumisvabadus enam polnud kitsendatud, siis oli nagu riiv väljarändamisel eest tõmmatud. 1870.—1882. a. neelas Lõuna-Eesti külas väljarändamine (58 619 in.) kohaliku rahva arvu loomuliku juurdekasvu (56 788 in.) täielikult. Tunduvalt suurendab sel ajajärgul külas tulunduslikku kriisi veel kapitalismi sissetungimine maale. Tööstus ja kaubandus võtavad hoogu. 1876. a. saab valmis Paldiski-Peterburi raudtee (ehit. 1870. a.) Tapa-Tartu haru. Läbikäimine rahvusvahelise turuga suureneb. Talupoeg oli püüdnud rendiraha saada mitmesuguse kõrvalteenistusega ja kodukäsitööga. Iseäranis laialt oli külas maad võtnud kodune ketramine ning kudumine mitte ainult oma majapidamise tarvete rahuldamiseks, vaid ka välismüügi jaoks. Mida enam aga maale tungisid puuvillarõivad ja vabrikutööstuse saadused, seda enam langes ka kodukudumine ja kodukäsitöö. Kapitalismi sissetungimine ning arenemine teeb hävitustööd kõigil

Tartu, lk. 140